

Posztkoloniális korszak a magyar nyelv és nyelvközösség történetében*

1. Bevezetés

A magyar nyelvközösség, kivált annak túlnyomó többségét adó Kárpát-medencei része a posztkolonializmus korszakába került 1990 körül, és azóta is e korszakában él. Az 1945 és 1990 közötti koloniális korszakban hierarchikus, egy központú, a cenzúrára és a közösségi szemantika központi ideológiai irányítására épülő kommunikációs rendszert épített ki és működtetett a politikai vezetés, mind Magyarországon, mind a szomszédos államokban. E kommunikációs rendszernek hatása volt magára a magyar nyelvre is, és e hatás ma is kimutatható egyfajta posztkoloniális állapot jellemzőiként, miközben a magyar nyelvközösség nagymértékben és gyorsan átalakult: fő jellemzője az ezredfordulón a heterarchikus kommunikációs rendszer, a kommunikációs hálózatok dinamikus rendszere, a nyelvváltozatok funkcionális és identifikációs gazdagsága és a nyelvi innováció. A magyar nyelvközösség estében specifikus tényező magának a nyelvközösségnek a kommunikációs egyesülése, a határtalanítás, az 1920-ban meghúzott államhatárok felett.

Az alábbiakban a posztkolonialista állapot fő jellemzőinek összefoglalása következik. Ehhez bevezetésképpen az értelmezési keret fő fogalmait szükséges rögzíteni.

A nyelvközösség az egy nyelvet anyanyelvükként beszélők közössége – az egyszerű meghatározás szerint. Arnyaltabban megközelítve azonban további fontos tényezők is meghatározó jellegűek. A nyelvközösség határai nem feltétlenül élesek: a bejövők (a nyelvközösségbe tanulás, együttélés révén betagozódók) és a kilépők, a más közösségbe asszimilálódók folyamatos mozgásban tartják a közösség határait. A nyelvközösség, akár egy kultúra vagy nemzet, önmagát határozza meg. A nyelvközösség autonómiája egyrészt a más közösségektől való elhatárolásban mutatkozik meg, másrészt a más közösségekkel létesített és fenntartott kapcsolatok hálózatában (erre l. Luhmann 1998: 65). A közösség autonómiája nem izoláció, nem az elzárkózó elkülönülés, hanem az önmeghatározás folyamatos tevékenysége a belső tényezők és a környezettel való kapcsolatok alapján. A közösség önállítása az önmegértés folyamata, nem pontszerű meghatározás.

Az itt tárgyalandó posztkoloniális korszak történeti folyamat részeként értelmezhető. E történeti folyamatot rendesen a magyar nyelv történeti korszakaival szokás megközelíteni és áttekinthetővé tenni. Hangsúlyozandó azonban, hogy a történetiségnek több, a leírásokban általában egyben kezelt összetevője

* A tanulmány az OTKA K100717 Kognitív nyelvészeti kutatás keretében készült. A VIII. Hungarológiai Kongresszuson, a Nyelvi sokszínűség: a Kárpát-medencei magyarság jelene és jövője című szimpóziumon 2016. augusztus 23-án elhangzott előadás bővített és szerkesztett változata.

van. A nyelvközösség, a nyelvi rendszer és a használat története ugyanannak az emberi jelenségnek egy-egy oldala, amelyek a többi nélkül nem léteznek. Nyelvi rendszer és nyelvhasználat összetartozik, a használat lehetőségei be vannak építve a rendszerbe (l. Kemmer–Barlow 2000; Givón 2001, 2002; Tomasello ed. 1998; Ladányi–Tolcsvai Nagy szerk. 2008). Nyelvi változás nincsen beszélő ember, beszédhelyzet és közösség nélkül, tehát a nyelvközösség nyelvi tevékenysége és a nyelv alakulása elválaszthatatlan. Mégis a nyelv és nyelvhasználat, illetve a nyelvközösség története nem tekinthető feltétlenül azonosnak. A nagy történeti korszakváltások nem hoznak feltétlenül azonnali és nagyfokú változásokat a nyelvben, közép- és hosszútávon azonban a kommunikációs rendszer és a közösségi szemantika, a nyelvi tevékenység visszahat(hat) a rendszerre.

Mindezt érdemes a magyar nyelv és nyelvközösség történeti korszakait elméleti és módszertani okokból részben elkülönítve, de szoros párhuzamban leírni (erre l. Tolcsvai Nagy 1998; Kiss 2003a, Kiss 2003b: 15–7). Kivált igaz ez a közelmúlt és a jelen történeti folyamataira, amelyre a rálátás közeli, a kutatás könnyebben kijelöl olyan korszakhatárokat, amelyek magában a nyelvben nem hoztak azonnali módosulásokat, ellenben a nyelvközösség számára döntő, sőt drámai változásokat jelentenek. A 19–21. századi magyar történelemben több olyan politikatörténeti és társadalomtörténeti korszakhatár elkülöníthető, amely nagymértékben befolyásolta a magyar nyelvközösség meglétét, létfeltételeit, működési módját és belső szerkezetét, miközben a nyelv változásai e gyökeres korszakváltásokhoz fokozatosan, ám mérhetően idomultak. Ilyen korszakváltás 1920-ban az első világháborút lezáró trianoni egyezmény, 1945-ben Közép-Európa Szovjetunió általi megszállása és koloniális állapotba vettetése, valamint 1990-ben a rendszerváltásnak nevezett korszakküszöb, amely a megelőző koloniális állapotból való felszabadulást hozta.

Az 1945–1990 közötti korszak koloniális és az 1990 utáni posztkoloniális korszak jellemzői elsősorban a nyelvközösség kommunikációs tevékenységéből, a politikai keretek kulturális megvalósulásából erednek, így ezek a nyelvközösség történeti folyamataiban ragadhatók meg leírásuként.

1.1. Elmélet és módszertan a nyelvközösség korszakainak leírásában

A magyar nyelvközösség ezredfordulós nyelvi helyzetét multi- és interdiszciplináris elméleti keretben és módszertannal lehet megközelíteni. A leírásban a tág értelemben értett nyelvtudomány mellett fontos szerepet játszik az antropológia, a történettudomány, a művelődéstörténet, a kultúratudomány, metaszinten a hermeneutika, a történeti szemantika. E társtudományokat a funkcionális elméleti alapozás fogja össze. A harmonizálás alapja az a belátás, hogy a nyelv nem pusztán eszköz, hanem a közös jelentésképzésnek, az ezen alapuló megértésnek, vele együtt a megismerésnek, továbbá a közösséget létrehozó és összetartó kommunikációnak és az ezekkel kapcsolatos szimbolikus értékeknek a közege, az emberi leképezés tartománya. A nyelv soha nem teljesen kész rendszer, azt a beszélők az egyes nyelvi események során részben újraalkotják, kissé megváltoztatják, a helyzethez igazítják, nagyobb részt pedig ismétlődő módon megerősítik változatlan voltá-

ban (Humboldt 1985; Eco 1984; Croft 2000). A jelen leírás nyelvtudományi kerete a használati alapú nyelvtudomány, amely a rendszer és a használat egységét állítja (Kemmer–Barlow 2000; Langacker 1987; Tomasello ed. 1998), mert a beszélők számára természetes ez az egység.

Egy közösséget, kultúrát, mint minden összetett és időben történő, működő rendszert, a hálózatelvvel lehet a legautentikusabban megközelíteni. A hálózatelv biztosítja a rendkívül komplex jelenségkör tárgyilagos leírását, a túlzóan idealizáló általánosítások és az egyedi példákban való elmerülés elkerülését.

Az eltérő tudományágakat és azok nem azonos elméleti keretben és módszertannal elért eredményeiket csakis egy szélesebb hermeneutikai megközelítésben lehet összefogni. Ennek a lényege a hálózatszerűen egymásba kapcsolódó kisebb közösségek, nyelvi és kulturális csoportok, ideológiai és hagyományközösségek önalkotó (autopoietikus), önreferáló, emergens jellege (vö. Luhmann 1998). Az a jellemző, hogy a különböző struktúrákhoz tartozó, azokban cselekvő ember és közösség más egyénekhez és közösségekhez is kapcsolja tevékenységét, ezáltal saját egzisztenciáját a mások számára értelmes cselekvésben, a mások megértésében és az önmegértésben valósítja meg (Luckmann 1992). Az általános hermeneutikai keretben minden tudományág a maga nézőpontjából adja a teljes képhez saját, a többiek nézőpontjából is érthető (vé váló) eredményeit.

Ebben a keretben a nyelv az emberi tudás része. A nyelv a tudásban és e tudás használatában, a beszédben létezik. A tudás biológiai képességek révén, az egyéni begyakorlottságban és a közösségi konvencióban alakul ki, tárolódik és változik történetileg. A nyelvi szerkezetek a világ egyes dolgait, viszonyait és folyamatait az emberi megismerésben fogalmi konstruálások révén, alapvetően fonológiai és szemantikai szerkezetek szimbolikus struktúráiban (pl. szavakban, mondatokban) képezik le, és teszik mások számára hozzáférhetővé (Halliday 1994; Givón 2001; Langacker 1987; Tomasello 2002). A nyelv a világ biológiai és társas megismerésén alapuló tudás. A nyelv mint tudás nem autonóm jelenség, szoros összefüggésben áll a világról való tudással: a világról való tudás a megismerési módok, az elmeműködés lehetőségei szerint rendeződik el fogalmi struktúrákban. Ezek a fogalmi struktúrák analóg módon szervezik a nyelvi kifejezéseket.

Az ember nyelvi és nem nyelvi tevékenysége nem különül el egymástól alapvetően. Az ember társas lény. Tevékenységét, cselekedeteit másokhoz viszonyítva, másokkal együttműködve hajtja végre. A beszéd és a beszéd megértése a társas tevékenységek egyike, a többivel szoros összhangban létezik és funkcionál. Nincs beszéd cselekvés és megismerés nélkül, nincs közösség, nincs társadalom nyelv, nyelvi kommunikáció nélkül.

A nyelvi interakció a közös jelentésképzést célozza. Azt, hogy a mindenkori beszélő beszéde a mindenkori hallgatóra irányulva, hozzá igazodva, vele együtt válhasson értelmes közléssé. A közös jelentésképzéssel lehet valamilyen értelmet mások számára hozzáférhetővé tenni. A közös jelentésképzés szimbolikus nyelvi szerkezetek aktív használatával, konvenciókon alapul, de mindig aktuális, beszédhelyzethez kötött megértésével, mentális feldolgozásával történik. Emellett az ember az egyedi érzékelésen túl óriási mennyiségű ismeretre tesz szert mások közreműködésével (Luhmann 1998; Tomasello 2002). A nyelvi tevékenység

nem pusztán csere, nem közvetítés vagy átadás. A beszélő megváltoztatja a hallgató mentális állapotát a sajátjával együtt. A kommunikáció mentális helyzetek interakciója. Az információ az, ami megváltoztat egy állapotot. Így a közösséget és a kultúrát a kommunikáció képezi, emergens módon. A nyelvi tevékenység interszjektív: a beszélőtársak (a pillanatnyi beszélő és hallgató) együtt hozzák létre a kommunikációs folyamatot és azon belül a megértést.

A nyelv inherensen variábilis: sokfélesége megmutatkozik a kifejezés dinamikus alakíthatóságában éppúgy, mint a közösségileg rögzített belső változatokban. A heterogenitást meg kell különböztetni a szabad variációktól, amelyeket a nyelvtanítás az invariánsok rendszerében foglal össze, és a szabad kifejezéstől, amely a beszélők különböző személyiségéből és egyéni történetéből ered. A heterogenitás a hasonló vagy „azonos” tartalmak különböző módú, alternatív kifejezőmódjaiból származik, amelyeknek valamilyen közösségi kötöttségük van (vö. Labov 1982: 17 kk.; vö. Langacker 1987 képiség fogalmával).

A nyelvközösséget, illetve a beszélőközösséget a nyelvi interakciók során bemutatott (érvényesített), illetve elvárt normák tartják össze, vagyis azok a nyelvi és kommunikációs sémák, amelyeket a közösség rendszeresen megvalósít. Ezek a normák specifikusan a replikáció, a folyamatos azonosítás (változatlan jóváhagyás) és az alteráló replikáció (a kismértékben módosított változat létrehozása), valamint az innováció, a változtatás nyelvi praxisbeli műveleteiben (vö. Croft 2000). A normák orientáló mintarendszerek, amelyek átfogó, globális kategóriákba rendeződnek el. A normák, az orientáló mintarendszerek adják a gyakorlati, intuitív tudás külső (nem individuális) irányító és egyben etikai keretét, közelítik az egyedi nyelvi tudásokat a közös érzék, a *sensus communis* felé, amely közösséget létesít.

2. Közép-Európa a 20. században

A magyar nyelvközösség a közép-európai régió részeként létezik sok száz éve, lényegében a magyar államalapítás óta (erre l. Szűcs 1983; Szűcs–Hanák 1986; Kosáry 2003). A hivatkozott történeti leírásokban Közép-Európa Lengyelország, az NDK, Csehország (korábban Csehszlovákia), Szlovákia (1994-től kezdődően), Magyarország, Horvátország, Szlovénia mindenkori földrajzi, nyelvi és állami területein létezett és létezik. Ehhez a régióhoz különböző mértékben és jelleggel, periferikusan kapcsolódik a Baltikum, Románia és Szerbia. A nyugati széleken az osztrák és német kapcsolat a legfontosabb.

Minden közösség (állam, társadalom, etnikum, nyelvközösség, kultúra) meghatározza saját határait (jellemzőivel elkülönül a többitől), egyúttal meghatározza saját környezetét is (Luhmann 1998: 65 kk.), kiválasztja azokat a közösségeket, amelyekkel kapcsolatot kíván tartani. Ez a belső eredetű és kifelé irányuló önmeghatározás természetesen egyrészt állandóan megtörténik, másrészt erősen függ a külső hatalmi tényezőktől is: a külső katonai, politikai vagy gazdasági, kulturális erőszak hódításban és nyomásgyakorlásban egyaránt érvényesülhet, adott esetben durván befolyásolva a belső indíttatású külső orientációt, ahogy éppen Közép-Európa esetében is megtörtént, többször is a 20. század során. Közép-Európa ebből a szem-

pontból köztes térség: a nyugat-európai innovációs, modernizációs folyamatokhoz a középkor vége óta mindig aktuálisan felzárkózik, vagy felzárkózni kíván. Kelet-Európa felé magától nem vagy csak kis mértékben tájékozódik. Itt némi kivétel a keleti ortodox kereszténységhez tartozó román és szerb etnikum és kultúra.

Az így értett Közép-Európa mint térség a 20. század során kivételesen gyors, többszöri és minden részletet érintő átalakuláson ment keresztül, mindig külső politikai és katonai beavatkozás eredményeként. Az első világháborút lezáró békeegyezmény szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, ez az 1930-as évek végétől a második világháború végéig újból többször módosult. Majd 1945-ben egyrészt az akkori békeegyezmény ismét szétszabta a korábbi állami és etnikai határokat, másrészt a teljes térség szovjet megszállás alá került, teljes külső és belső elzárással (a vasfüggönnyel) (I. Romsics 1998).

Az 1945–1990 közötti koloniális állapot a közép-európai térséget sok szempontból visszavetette a kelet-európai térségbe, annak politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai közé. Ez a visszafejlődés azonban nem volt teljes, a nyugat-európai orientáció különböző tényezők mentén, eltérő mértékkel és sikerrel megmaradt.

1990 után Közép-Európa posztkoloniális helyzetbe került. A térség és annak alkotórészei szabadok lettek. Ebben a szabadságban politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális szempontból egyaránt a nyugat-európai térséghez való felzárkózás, mintakövetés és csatlakozás vált céllá. Nyilvánvaló, hogy ez az irányultság összetett, tagolt, belső változatokkal zajlik, amelyek közül egyesek akár a nyugat-európai irányultságot kétségbe vonják vagy akár tagadják.

A közép-európai térség belső tagoltsága az állami, kulturális, nyelvi és etnikai tagoltság mellett ideológiákban, mozgalmakban is felszínre tört a rendszerváltás nyomán. Ennek a folyamatnak jellemzője:

- a) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális elkülönülése a többitől, önazonosságuk önreflexív kinyilvánításával;
- b) az államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok egyenkénti, individuális külső orientációja; amennyiben megvalósul ilyen, az a közép-európai régióból inkább kifelé és nem befelé, az érintkező társak felé irányul, és inkább nyugati, az Európai Unió és az Egyesült Államok felé tájékozódik, semmint kelet felé (e tekintetben jelentősek a különbségek: Csehország orientációja erősen nyugati, míg Romániáé részben bizánci jellegű);
- c) a történeti folyamatban a belső (közép-európai régió belüli) orientáció helyett először az autochton önreprezentáció, az elzárkózás, szembenállás (radikális nacionalizmus, etnocentrizmus az aszimmetrikus ellenfogalmak rendszerében) és talán fokozatosan az önmegértés az érintkező államok, kultúrák, nyelvek és etnikumok megértésével, tágabban a térségi közös jellemzők felismerésével.

A posztkoloniális állapot régió-hatókörű körülményei a fenti szempontok szerint a 2010-es években is egyszerre mutatnak állandóságot, és változnak viszonylag gyorsan specifikumaikban, a pluralizmus velejárójaként.

3. A kolonializmus állapota

Egy közösség a hosszabb távon kidolgozott és némi változtatással, innovációval alapjaiban megtartott nyelvi normarendszerét működteti annak érdekében, hogy saját mindennapi élete, a különböző cselekvések eredményesek lehessenek. E kommunikációs szisztéma erőszakos megváltoztatása vagy lehetetlenné tétele alapjaiban veszélyezteti a közösség létét.

Ebből következően egy adott nyelv és kommunikációs rendszer rombolása a közösség rombolását eredményezi. Az 1945 utáni koloniális állapot egyik fő tényezője volt a nyelvekbe és kommunikációs rendszerekbe való durva beavatkozás, a nagymértékű átalakítás. 1945 után a bolsevik uralom fontos következményei a nyelvi helyzetre az alábbiak.

A központi, diktatórikus hatalom hierarchikus kommunikációs rendszert hozott létre. Ennek lényegi eleme az egyetlen központból történő irányítás, ellenőrzés és befolyásolás (vö. Luhmann 1998: 312 kk.). Az irányítás felülről lefelé zajlik, amelynek során az információ sikeresen eljut a központból a célhoz, a hallgatósághoz (az információ célzottja a passzív befogadásra és elfogadásra kárhozottatott „lakosság” volt).

Az egyes államok katonai körülhatárolása a vasfüggönnyel fizikailag és jelképesen is, kivált az 1950-es években, szinte hermetikusan elzárta az adott társadalmakat a természetes, mindennapi nyelvi kapcsolatoknak és az innovációk befogadásának a lehetőségeitől.

A Szovjetunió uralma alá került közép-európai államok politikai vezetésének az egyik legfőbb célja a társadalom homogenizálása volt (a szovjetizálásra l. Romsics 2001). A homogenizálás egyik feltétele és fejleménye a nyelvközösségen, etnikumon, államon, kultúrán belüli nyelvváltozatok figyelmen kívül hagyása volt, amely összekapcsolódott a sztenderd nyelvváltozat előtérbe helyezésével, nivelláló műveltségeszménnyel.

A központilag diktatórikusan irányított közművelődési programok korábban talán nem is látott mértékben tudatosították, propagálták a szintén központilag meghatározott kulturális értékeket, ezen belül a nyelvi művelődés fő tényezőit, amelyek így meglehetősen homogén módon váltak ismertté a régióbeli társadalmak különböző rétegei között, miközben a cenzúrával tiltott műveltségi ismeretek ismeretlenek maradtak a nagy többség előtt.

A központosító nyelvpolitika egyik fő eszköze a központilag irányított cenzúra volt. A nyilvánosságot irányító cenzúra a szabad szellem megroppantásának, a közösség és egyén önalkotása megakadályozásának a nyilvánvaló kísérlete. Emellett azonban további komoly nyelvi következményei is vannak. Ezek közül a fontosak a következők. A cenzúra leállítja vagy elfojtja a nyelv több alapvető funkcióját. Az egyik az információáramlás medializálása. A másik a fogalmi és az ezt lehetővé tevő nyelvi innováció. Az újítás mindig a meglévőre kérdez vissza egy humán területen, a továbblépés érdekében és reményében. A nyelvi innováció elfojtása a cenzúrával a kreativitás elfojtását eredményezi, a nyelvi innováció terjedésének megakadályozása az ismeretek terjedését akadályozza, végső soron egy közösség (állam, társadalom) anyagi és szellemi leépüléséhez vezet.

A cenzúra befelé és az adott államhoz viszonyítva kifelé is irányult. A központi irányítás és a cenzúra határozta meg azt, hogy mi jöhet át a határon (e műveletek végrehajtói tisztában voltak azzal, hogy az idegen szó átvétele az új fogalom megismerésével, az új dolgok birtokba vételének az igényével jár, és az ilyen „nyugati” hatást egyértelműen károsnak tekintették), és mi mehet ki a határon akár a szomszédos régióbeli országba.

A koloniális állapot egy másik fő jellemzője a közösségileg, kulturálisan kialakított és hosszú távon fenntartott fogalmak manipulálása. Ennek keretében a közép-európai régió országaiban a kommunista diktatúra részeként, központi irányítással az ideológiailag fontos fogalmakat ellenőrzés alá vonta a központi párt-hatalom. Az ellenőrzés része volt fogalmak törlése, új fogalmak bevezetése új szavakkal, kifejezésekkel. A nyelvnek tehát e folyamatban központi szerepe volt.

Amikor például egyes országokban törölték, lényegében betiltották a *polgármester* fogalmat és szót, és bevezették helyette a *tanácselnök* kifejezést, akkor látszólag egy egyszerű váltás történt. Valójában azonban egy sokkal összetettebb változást vezetett be a politikai hatalom. Ennek keretében kitörölték a *polgármester* fogalmát, tehát azt a tudást, amely szerint egy település mint közösség demokratikus versenyben több jelölt közül választhatja meg vezetőjét a jelöltek ismeretében, és a győztes a programját szuverén módon hajtja végre, a település választott vezetőségi tagjainak (az önkormányzati képviselők testületének) jóváhagyásával (prototipikus esetben). Ehelyett az új megnevezés, a *tanácselnök* olyan tudáskeretbe épült be, illetve olyan tudáskeret létrehozásának a címkéje lett, amelyben a település vezetőjét az egyetlen párt jelöli ki, szabadon nem lehet jelöltet állítani, az így kényszerűen megszavazott vezető elsősorban a felülről (a pártközpontból, a minisztériumokból és a helyi pártszervektől) jövő utasításokat hajtja végre. A tanács az állampárt által jelölt tagokból felálló vezető testülete a településnek, politikai és igazgatási egység a felülről irányított függőségi hierarchiában. A nyelvi megnevezés változása tehát leképezte és előírta a politikai, társadalmi változást és annak állandósult tartalmát. Az új nemzedékek már csak ezt az új fogalmat és az azt jelölő szót, kifejezést tanulták meg, a régiről, a váltásról és a szembenállásról nem tudtak.

A nyelvi manipuláció, a közösségi fogalomrendszer, vagyis a koherens világismeret megváltoztatása és mesterséges fenntartása további tényezők közreműködésével ment végbe. Ennek a folyamatnak az érvényesülését elősegítette a központilag erőltetett iparosítás és az urbanizáció. Ennek során tömegek költöztek városokba, többnyire kényszerből, például a térszerelés elől menekülve vagy társadalmi származásuk miatt üldözve. Az üldözött társadalmi csoportok (polgárság, parasztság) inkognitóba kényszerültek: a rejtőzködést nyelvi, viselkedésbeli, öltözködési módokkal hajtották végre, beszürkültek az elszegényedő városi tömegekbe. A kulturális nivellálódás a nyelvváltozatok háttérbe szorulását eredményezte, amely főképp a polgári stílusú sztenderd és a falusi nyelvjárási beszéd háttérbe szorulásában, nem ritkán stigmatizálásában mutatkozott meg. Az egyéni és csoportidentitás nyelvi és viselkedésbeli kifejezése nem volt lehetséges, és a központi párt-hatalom szerint nem is volt szükséges, hiszen az élet minden részét irányító

ideológia nyelvi leképezése egyféle módon történt meg, az attól való nyelvi eltérés ideológiai eltérésnek és így bűnnek számított.

4. A posztkoloniális állapot

A posztkolonializmus mint a kutatás tárgya és kutatási irány kritikai tudományos irányzatként alakult ki. A posztkolonializmus a nyugati hatalmak által korábban gyarmatosított országok és régiók specifikus politikai és kulturális helyzetét tanulmányozza (vö. Said 1975; Bhabha ed. 1990; Spivak 1990, 1999). A posztkoloniális országok és régiók a második világháború utáni évtizedekben szabadultak fel, de a gyarmati korszak következményei még sok tekintetben meghatározzák politikai, gazdasági és kulturális körülményeiket. A jelen tanulmányban a posztkolonializmus a közép-európai koloniális állapot utáni történeti helyzet leíró megnevezése, azé az átmeneti korszaké, amelyben egy az előzőtől alapvetően eltérő kommunikációs rendszer és nyelvi tevékenység világában még hatnak a koloniális korszak jellemzői. A közép-európai és azon belül a magyar posztkoloniális állapot alábbi jellemzői fontosak a magyar nyelvközösség szempontjából.

Megszűnt a katonai megszállás, a szovjet irányítás, a vasfüggöny mögötti országok függetlenek lettek a moszkvai központtól. A megszállók kivonultak, kevés közvetlen társadalmi és kulturális jelenlétük is felszámolódott. Ellentétben a prototipikus gyarmatosítással, a szovjet gyarmatosítók nem képeztek nyílt és meghatározó elit társadalmi réteget a meghódított államokban, ezért kulturális és nyelvi hatásuk gyenge volt, és az is viszonylag gyorsan felszámolódott. A magyar nyelvközösséget magában foglaló államokban új elitek jöttek létre. A gazdasági elit a vadkapitalizmus, az eredeti tőkefelhalmozás során alakult, több társadalmi csoportból; a kulturális elit különböző csoportokban jelentkezett: a régi polgári, a baloldali nem sztalinista, az újabb liberális, konzervatív és nemzeti érzelmű rétegek együttesen alkotják az ezredfordulós magyar kultúrát.

A társadalmi szerkezet fokozatosan és hálózatosan átalakult különböző ideológiákat követve, az 1945 és az 1990 előtti szocializációs mintákat éppúgy követve, mint az ezredfordulós nyugat-európaiakat (vö. Romsics 2001; Valuch 2015). 1990 után a régió társadalmi struktúrái (i) visszanyerték legális rétegzettségüket, (ii) nagymértékben és gyorsan átalakultak, az új helyzetnek megfelelően, pontosabban az új helyzetben újra létrehozva szerkezeti rendjüket. Ez a folyamat általában hosszabb, a rendszerváltások utáni huszonöt év alatt sem fejeződött be.

A nyelvhez való viszony megváltozásának egyik fő okozója a szólásszabadság, a véleményszabadság és a sajtószabadság bevezetése volt. Az 1990-ben bekövetkezett gyökeres változás a demokrácia legfőbb létrehozásának a történeti ideje. Ennek egyik, a nyelvet is érintő legfőbb eseménye és emberi tapasztalata az igazság kimondásának katartikus pillanata: az igazság kimondható, a nyelv visszakaphatja emberi és morális tartalmát, vagyis a nyelv funkcionálásának a garanciáját. Ezeket a jogokat az érintett országokban azonnal bevezették, törvénybe iktatásuknak pedig azonnali hatása volt, vagyis azonnal minden érintett ország, állam polgára élhetett velük, és éltek is velük. A szabadságjogok teljes körű beve-

zetése felszabadító következményekkel járt minden tekintetben. A szabad beszéd, a szabad nyelvhasználat a nyilvánosságban éppúgy érvényesült, mint a magán-szférában.

A régióban, így a magyar nyelvközösségben élő, nyílt, vitázó diszkurzív rend kezdett kialakulni, pontosabban fogalmazva: ehhez meglettek az alapvető politikai és jogi feltételek. A korszak, a történeti pillanat népességének történeti, kulturális meghatározottsága természetesen nem abszolút értelemben tette lehetővé a szabadságjogok érvényesülését, hanem a konkrét helyzet körülményeinek és a résztvevők diszpozíciói szempontjainak az érvényesülésével.

A korábban ideológiai okokból politikailag üldözött és megsemmisítésre vagy gyökeres átalakításra ítélt társadalmi rétegek visszanyerték társadalmi szerepeiket. Két nagy társadalmi réteget kell itt említeni. Az egyik a parasztság, a másik a középosztály. E rétegek komplex funkcióik és jellemzőik mellett azért kiemelten fontosak, mert mindkettő egy-egy alapvető nyelvváltozattípust beszélt és beszél jórészt ma is. A parasztság a sok évszázados múltú nyelvjárásokat, a középosztály a sztenderdet. E két változattípus meghatározó az európai társadalmak és nyelvközösségek életében a 19. és a 20. században.

E folyamatokban a korábban kényszerűen rejtőzködő csoportok, rétegek gyorsan felszínre kerültek, vagyis megmutatkoztak a társadalmi nyilvánosság előtt, és szintén gyorsan változnak, az emberi jogok és a szólásszabadság általános (bár nem mindig maradéktalan) érvényesülése közben. E csoportok, kisebb régiók etnikai, nyelvi és kulturális tradíció tekintetében egyaránt szétkülönböződést, interetnikus és interkulturális viszonyokat hoznak létre és tartanak fenn, amelyekben az önazonosítás és a környezet meghatározó elemeinek a kijelölése és elfogadása, más potenciális tényezők elutasítása alapvető fontosságú. Egyes nagy tekintélyű nyelvi, kulturális és hatalmi központokhoz való igazodás, más központok elutasítása a posztkoloniális térség viszonyainak lényegi összetevőjét adják. E jellemző korábban is megvolt, de elfojtottan, eltorzítva a cenzúrázott információáramlás révén.

Az 1990 utáni történeti folyamatok nem magukban zajlottak, hanem a közvetlen és tágabb környezetben végbemenő nagy változásokkal párhuzamosan, azokkal részben összekapcsolódva. A demokrácia kiépülésének közép-európai folyamata egybeesett a fejlett világ újabb globális jelenségeivel, a fejlődésel, a növekedési, környezeti nehézségek válságkérdéseivel, továbbá a globalizáció és az elektronikus kommunikáció kialakulásával és elterjedésével. E komplex viszonyrendszer eredményeképpen is az értékek, vélemények, irányultságok, megismerésmódok, nyelvváltozatok, cselekvésformák, művészi formák pluralizmusa és fokozódó mértékű nyilvánossága nyíltta tette az individuális és közösségi történeti meghatározottság és az elváráshorizont plurális feszültségviszonyait, a szubjektum identitáslehetőségei sokféleségének a bizonytalansági tényezőit.

A posztkoloniális korszak átmeneti időszak, amelyben még jelen vannak az előző rendszer jellemzői, és jelen vannak már az új rendszeréi. Egyszerre tapasztalható a nyomasztó elmaradottságérzés, valamint az ígéretes és egyben frusztráló elvárások sora, nyilvánvaló feszültségeket keltve.

A három érvényesülő tényezőfajta: a) a totalitárius koloniális uralom, b) a szabadelvűnek szánt posztkoloniális rendszer és c) a szabadelvű rendszer problémái együttesen hatnak Közép-Európa térségének közösségi és egyéni önalkotásaira, reflexióira és önreflexióira, ideológiai és uralmi tendenciáira. Mivel a rendkívül nagyfokú változások kivételes gyorsasággal zajlottak, a feszültségek és a konfliktusok is nagyok, így vizsgálatuk és kezelésük is alapvető fontosságú.

Példaként a közösségi szemantika váltásait érdemes felidézni. Egy kultúra, közösség általában megállapodik a fogalmak (kategóriák) és az azokat kifejező nyelvi szerkezetek mindennapi rendszerében. Az így működtetett közösségi jelentésben feltétele a mindennapi nyelvi és nem nyelvi tevékenységeknek, mert ez biztosítja a közlések legalább viszonylagos egyértelműségét, a közös jelentésképzés lehetőségét. A magyar nyelvközösség szemantikájának egy jelentékeny részét mesterségesen átalakították 1945 után, majd ezt a monopolizált és cenzúrával irányított jelentést 1990 után elvetette a magyar nyelvközösség (hasonlóan a többi térségi kultúrához), és helyreállította a természetes jelentésképzés feltételeit.

Jól megvilágítja ezt a főtebb már említett *polgármester-tanácselnök* szembenállás. Az Értelmező kéziszótár 1972. első kiadásában az érintett szócikkek a következők:

(1)

polgármester Külföldön és 1950 előtt Mo.-on: vmely város vezető tisztviselője (Juhász et. al szerk. 1972: 1113)

tanács [...] 4. Szocialista országokban: igazgatási szervezet egysége (Juhász et. al szerk. 1972: 1331)

tanácselnök 1. Tanács végrehajtó bizottságának elnöke (Juhász et. al szerk. 1972: 1331)

tanács hatalom Szocialista országokban a tanácsok révén gyakorolt politikai hatalom (Juhász et. al szerk. 1972: 1331)

A magyar ÉKsz. 2003. évi átdolgozott kiadása megfelelő módon követte a politikai és cenzurális változásokat, és ezúttal korrekt módon értelmezte a fentebb bemutatott, a politikai, a közigazgatás és a mindennapi élet szempontjából egyaránt fontos szavakat. A *polgármester*, *tanács*, *tanácselnök*, *tanács hatalom* lexikai egységek szótárbeli értelmezése ekként változott (a *tanács hatalom* nem is szerepel az átdolgozott változatban):

(2)

polgármester Az önkormányzat képviselő-testületének választott elnöke (Pusztai szerk. 2003: 1089)

tanács [...] 4. <A pártállamban> igazgatási szervezet egysége (Pusztai szerk. 2003: 1302)

tanácselnök 1. *Tört, nem hiv* <A pártállamban> tanács végrehajtó bizottságának az elnöke (Pusztai szerk. 2003: 1302)

végrehajtó bizottság <A pártállamban> tanács tagok sorából választott vezető testület (Pusztai szerk. 2003: 1441)

A tényeknek megfelelő értelmezések azért is lehetővé váltak, mert a cenzúra megszűnt, így a szótár szerkesztői a nyelvi adatokra hagyatkozhattak az egyes szócikkek megírásakor, nem kellett politikai kívánalmaknak megfelelniük.

A közösségi szemantika alakulásának története azonban nem ér véget egy ilyen epizódnál. Jellegzetes posztkoloniális jelenség, hogy mindkét szótár forgalomban van, érvényesnek tekintik különböző csoportok, és egyúttal tudnak a feszültséget keltő kettősségről, illetve a történetileg korábbi kiiktatásáról, az újabb szó felülről történő manipulatív bevezetéséről, majd annak 1990 utáni érvénytelenítéséről és az eggyel korábbi visszaállításáról. Mivel ezek a változások igen rövid idő alatt zajlottak le, zavarba ejtő voltak a közösségi szemantika része.

A térségben 1990-ben az ide tartozó országok mint államok elsőként nemzeti függetlenségüket nyilvánították ki és hangsúlyozták. Ezek a politikai, ideológiai és érzelmi alapú nacionalizmusok a 45 évnyi erőszakolt kommunista internacionalizmus után gyorsan megjelentek. Látszólag országok mozaikjára bontották szét Közép-Európát, és a korábban elfojtott feszültségek felszínre is törtek. S miközben a nyelvi nacionalizmusok a legtöbb érintett ország kormányzati politikájának részévé váltak, aközben az éppen kibontakozó digitális és internetes kommunikáció, az így kialakuló globalizálódó kultúra e térségben is megjelent, ellentétes hatást kifejtve.

4.1. A kommunikációs rendszer

1990 után átalakult a nyilvánosság: a hierarchikus szerkezetet heterarchikus kommunikációs rendszer váltotta föl. Ez a rendszer megosztott, decentralizált, több központú, hálózatelven működik, és a kapcsolatok a mindenkori helyzet tér- és időfeltételeinek függvényei (vö. Luhmann 1998: 312 kk.). A könyvnyomtatás térbeli szétterjedése és a tartalmak növekvő összetettsége a heterarchikus rendszerek felé mozdították a kommunikációs rendszereket. Ugyanakkor a nyilvános diszkurzusok az információk megszerzésének és megvitatásának egyidejűségét is elvárásként fogták fel már korábban, a közösségi, társadalmi élet kialakításának egy jelentős tényezőjeként. A nyilvánosság a közösségben az események és viszonyok pillanatnyi ismeretének egyidejűségét kívánja meg, ezért a kommunikációs rendszerek heterarchikus szerkezet mellett is érvényesítenek integrációs folyamatokat.

A heterarchikus kommunikációs rendszer fő jellemzői gyorsan megvalósultak a magyar nyelvközösségben 1990 után. Az egyetlen központilag cenzúrázott, főképp a hivatali rendeletek és a sajtó által irányított nyilvánosságot felváltotta a tagolt nyilvánosság:

- a központi, a teljes népességre vagy társadalomra kiterjedő kommunikáció ellenőrzés és bírálat tárgyává is válhatott;
- a lokális hatókörű kommunikáció: például falu, város vagy városrész, hivatali, munkahelyi, iskolai kommunikáció függetlenül lett a felsőbb szervek és hatalmi központok nyilvános közlési gyakorlatától;
- a bizalmas társalgás barátok, munkatársak, ismerősök között felszabadult a korábban államilag szervezett és fenntartott besúgás félelmétől és nyelvi korlátozó erejétől.

A kommunikációs rendszer hálózatos jellege a következőkön alapul:

- a hálózatot alkotó elemek, nevezetesen beszédközösségek és egyének megléte és meglétük jelzettsége,
- a hálózati elemek közötti kapcsolatok, interakciók,
- a dinamikus, diszkurzív közösségi szemantika és a plurális közvélemény.

Az ezredfordulós magyar nyelvközösség hálózata dinamikus és nyitott rendszer. Önalkotó (autopoietikus) abban az értelemben, hogy folyamatosan változik: új beszélőközösségek és új kapcsolatok létesülnek, mások megszűnnek. A nyitottságot és dinamikusságot segíti, sőt kezdeményezi is az elektronikus kommunikáció. Beszélőközösségek jönnek létre alkalmi esetek nyomán, az interneten, kijelölve vagy létrehozva közösen használt nyelvváltozatokat (alakilag éppúgy, mint szemantikájában). A beszélőközösségek által működtetett diszkurzusrendek (l. Foucault 1991) jelentékeny része a nyilvánosság előtt működik, kívülállóak számára is hozzáférhető, tovább alakítva a kommunikációs hálózatot.

A maga módján működő ezredfordulós kommunikációs rendszer önalkotó (autopoietikus), mert

- működését nem ellenőrzik külső politikai vagy ideológiai erők,
- belső alakulásának dinamikáját saját szabályszerűségei irányítják, amelyeket a résztvevők maguk hoznak létre,
- különböző kommunikációs eljárások, beszédmódok, személyközi és interszubjektív kapcsolatok folytonos újításaival alakul.

A kommunikációs rendszer nyitottá vált:

- új beszélőtársak számára,
- új beszélőközösségek és új formájú kommunikációs közösségek számára, amelyeket a rendszer befogad mint saját tagjainak alkotását,
- új kommunikációs formák, új nyelvi konstruálási módok számára,
- az önértelmezésre, az önreflexióra.

A kommunikáció általános jellemzői minden lényeges tartományban (magán-beszélgetés, nyilvános beszéd, intézményi és hivatali interakció) megváltoztak. A kommunikáció új jellemzői a következők lettek: gyors, célra irányuló, összpontosító, gazdaságos, hatékony, adekvát a beszélő céljaival az adott helyzetben.

A történeti folyamatban az új jogok és kommunikációs formák a különböző nemzedékeket és társadalmi csoportokat eltérően érintették. Általánosan jellemző, hogy a fiatal nemzedékek könnyebben és gyorsabban alkalmazkodnak az újításokhoz, könnyebben és gyorsabban alkalmazzák vagy alkotják meg azokat, mint az idősebbek. 1990 után az idősebb nemzedékek lassabban és nagyobb erőfeszítésekkel igazodtak az új helyzethez, mint a fiatalok, e folyamatban azonban főltehetően szerepet játszott az egyes nemzedékeken belüli iskolázottság, műveltség és kommunikációs gyakorlat, valamint a mentális és társas rugalmasság is. Mivel az átmenet gyors és gyökeres volt, méghozzá sok tekintetben a korábban megszokott kommunikációs sémák teljes ellenkezőjébe fordításával, az alkalmazkodás számos csoportnak nehézségeket okozott, illetve csak részeredménnyel járt.

A fiatalabb és idősebb nemzedékek között feszültséget eredményezett az udvariasság nyelvi formáinak és tartalmának szintén radikális átalakulása, amelynek fő iránya a tekintélyitől a tagoltabb funkcionális és közvetlenebb, lazább megoldások felé mutatott. A folyamatot segítette a nyílt tájékozódás a német, angol, francia nyelv és kultúra, illetve általában a nyugat-európai interkulturális hatások iránt, elsősorban a fiatalabbak és a műveltebbek körében.

Egyes csoportok számára az elektronikus kommunikáció megtanulása is nehézségeket okozott, kivált azért, mert a számítógép (miképp a fénymásoló) is a tiltott és központilag ellenőrzött eszközök közé tartozott. Így az elektronikus kommunikációs kultúra 1990 táján a nyugat-európai korábbi előzmények nélkül, egyszerre jelent meg akkori állapotában, nem téve lehetővé a fokozatos elsajátítást.

A plurális társadalom és kultúra a nyelvközösség, és ennek következtében a kommunikációs rendszer belső szerkezetére is hat, pontosabban kölcsönhatásban állnak. Olyan kulturális és nyelvi csoportok alakultak ki, amelyek egymás mellett és egymásba érve, egymásba átjárhatóan léteznek. Három jellegzetes formát el lehet különíteni a hálózatban.

- 1) Paraszti (falusi: földműves és kézműves) nyelvjárási térségek, csoportok és hálózatok, amelyek a kumulálódó kultúrának elsősorban a hagyományt megőrző (replikatív, ismétlő) jellegén alapulnak, szerkezetük inkább statikusan hálózatos, a távoli csomópontok között kevesebb kapcsolattal, az egyének a(z) egyetlen) csoporttagságuk (faluközösségbe tartozásuk) önazonosságával kerülnek más, hasonlóan anyaközösségük által meghatározott személyekkel kapcsolatba.
- 2) Sztenderd beszélői térségek, csoportok és hálózatok, amelyek a kumulálódó kultúrát elsősorban a kodifikált nyelvváltozat megtartásában és kiművelésében tartják fenn, de az innovációt is befogadva, itt a sztenderd nyelvváltozat kiművelése, kodifikálása és kiterjesztése már hálózatelvűen történik, részben központilag is irányított intézményes hálózattal, ahol a magas kultúra és annak nyelvváltozata(i) nem kötődnek egyetlen térséghez, a legreflexívebb, a leghatásosabban önreflexív, azaz önmagát meghatározó és önmaga környezetét kijelölő típus.
- 3) Városi eredetű vagy annak tartott populáris térségek, csoportok és hálózatok, amelyek számára a kumulálódó kultúra elsősorban a hagyomány feldolgozó, újító jellegén alapul, a nyelvi kapcsolatokat a személyes mozgás (utazás, migráció, mobilitás) növekvő mértéke befolyásolja, az egyének reflektáltan több beszélőközösségbe (ezek személyes központú hálózatába) tartoznak, az önazonosságot az anyanyelvváltozat (vernakuláris) és a további elsajátított nyelvváltozatok egyedi (személyes és csoport-) rendszere adja.

Az ezredfordulón a Kárpát-medencei magyar nyelvi térség sajátos képet mutat. Egyszerre van jelen és érvényesül 1) a szerves fejlődésen, nyelvjárási és paraszti néprajzi és városi hagyományokon alapuló régióhálózat, 2) a Trianonban meghúzott államhatárok szerinti régiók rendszere (a kettő nem azonos, a második számos helyen mesterségesen metszi az elsőt), 3) a kommunikációs társadalom

helyhez, földrajzi ponthoz vagy térséghez egyre kevésbé kötött, dinamikus, állandóan változó hálózatait, amelyekbe bárhol, bármikor be lehet lépni.

Az igen összetett további fejleményekből a sztenderd helyzetének változását érdemes megemlíteni. A mai magyar nyelvközösségben kismértékben történik sztenderdizáció, a kodifikáció, kiterjesztés vagy az irányított szétkülönbözés csak egyes kommunikációs területeken megy végbe, korlátozott hatókörrel. A kodifikációs és az azt követő műveletek elveszni látszanak a nyelvújítás körüli ideológiai küzdelmekben, amelyek kulturális érdekkörök anyagilag és hatalmilag motivált mozgalmi tevékenységei. A sztenderdizáció intézményei elbizonytalanodtak, meggyengültek, nem kis részben a sztenderd tekintélye elleni elméleti támadások és más nyelvújítások kulturális megerősödése miatt, amely folyamat része a társadalmi és kulturális átalakulásnak, amely a pluralizmus nyelvi és kulturális tényezőit erősíti. A magyar sztenderd történetileg változott az elmúlt kétszáz évben, funkciói először szaporodtak, majd korlátozódnak, presztízse növekedett, a 20. század végén csökkent. Társadalmi bázisa gyökeresen átalakult: a művelt nemesi beszélőközösség után a polgári középosztály dolgozta ki és terjesztette el, az 1950-es években a lefelé irányuló programos homogenizálás eszköze lett, majd az ezredforduló táján a formálódó új társadalmi csoportok különböző irányokban alakítják a sztenderdet, miközben más nyelvújítások (nyelvújítások, városi populáris nyelvújítások és a határon túli magyar régiók) is funkcionális erőt nyertek. A jelen folyamatokban a közösségi önalkotás, az egyéni és csoportidentitás, a kreativitás (a dinamikus fogalomalkotás, közös jelentésképzés és a szerkezeti kreativitás), valamint az interkulturális hatások a különözés egységének nyelvi és kulturális tényezőit erősítik.

Az igen nagy erővel felszínre törő, illetve a rendszerváltás után megalkotott és folyamatosan alakuló nyelvi sokféleség egyrészt természetes folyomány, az ezredfordulós plurális kultúrákra jellemző tényező. Ez a sokféleség a megfelelő színvonalú közösségi érvényű cselekvések, világleképezések, értelmezések szükséges feltétele. Ugyanakkor a sokféleség érvényesülésének hirtelen és rendkívül erősen megnyilvánuló megvalósulása egyúttal zavarba ejtő posztkoloniális jelenség. A zavar a meglévő és létrejönni készülő sokféleség korábbi diktatórikus elfojtásából és a szabadság azonnali megszerzésének gátszakadásjellegéből fakad. A zavarra adott válaszok között megtalálható a saját nyelvújításban élés vagy éppen annak nyíltan autentikusnak jelzett felmutatása éppúgy, mint a különböző eredetű homogenizáló törekvések. Homogenizáló törekvéseket lehet látni a magyar sztenderd mint az eszményi, helyes nyelvújítás kizárólagosságának előtérbe helyezésében, de hasonlóképpen a politikailag korrekt nyelvhasználat kívánalmaiban is. Így az eltérő okokból megkívánt nyelvi egységre törekvés feszültséget kelt, amelynek kezelési módjára még mindig nem működnek megfelelő diszkurzív intézmények.

4.2. Alkotás, dinamika, teljesítmény

Egy nyelvközösség és az általa fenntartott kultúra csak akkor életképes, ha tud válaszolni a belső eredetű igényekre és feszültségekre, valamint a külső hatásokra. Ebben az állandó folyamatban a meglévő sémarendszeren (normarendszeren) ala-

puló dinamikus, egyszerre alkotó és alkalmazkodó működési mód, a teljesítmény színvonala döntő. A magyar nyelvközösség az elmúlt alig három évtized alatt innovatív képességeit magas szinten valósította meg.

Az előzőekben említett kulturális és nyelvi rétegződés alapján az állandóság és alkotás viszonya szintén kulturális típusokban írható le. A nyelvjárási és regionális nyelvi hagyományok fenntartása továbbra is az egyik meghatározó tényező az adott csoportok mindennapi nyelvi tevékenységében. Egy másik tényező a sztenderd közeli hagyományok, normák lényegi, alteráló mintakövető megtartása, amelyen belül a nyelv potenciáljának kidolgozása, egyfajta gyakorlati hermeneutika érvényesül a világ megértésében és leírásában. Harmadikként a populáris (népi), már főképp urbánus jellegű újítás ismerhető fel, amely az innovációt, a nyelvi alkotást és a nyelvi szabadságot, az egyedi, a feltűnő, a szokatlan konstruálási módokat tekinti a beszédmód fő összetevőjének.

A három fő típus, de főképp a harmadik nyelvi tevékenységének eredménye több olyan újdonság, amely korábban nem volt jellemző a magyar nyelvközösség kommunikációs hálózatára. A nyelvi diszkurzusrendek működésének és viszonyainak eredményeképpen:

- a nyelvi megszólalás mindinkább cselekvés, kevésbé „tartalmak közlése”; vagyis maga a megszólalás hangsúlyozottan részvétel valamely létrehozott és megértett beszédhelyzetben (vö. Nyíri–Szécsi szerk. 1998);
- a beszédhelyzetek egy jelentős hányadában gyakran többen is részt vesznek, a diszkurzusok nyitottak, lehet csatlakozni (ilyen az internetes fórumok, topikok és kommentek világa);
- a populáris városi kultúra részeként a kommunikáció jelentős része függetlenedik a települési típustól és a fizikai alapú kommunikációs tértől,
- az elektronikus kommunikációs világhálón részben álarcokkal lehet megjelenni, szerepeket lehet játszani, saját vállalt személyes arc nélkül vagy éppen sok arccal;
- a nyelvi megformáltság működtetése révén a személyiség felépülhet a nyitott kommunikációs térben, vagy feloldódhat a kulturális, nyelvi és nézőpontbeli sokféleségben;
- a nyelvi kommunikáció hangsúlyosan emergens, a társalgás bármely szakaszán nem könnyű a folytatás jellegének valószínűsítése, sem tartalmilag, sem a megformáltság tekintetében.

A városi populáris csoportok és hálózatok jelentős hatást gyakorolnak a magyar nyelvközösség változásaira. Ilyen általuk kiváltott tényezők – többek között – az alábbiak:

- a közvetlen kifejezés, a pillanatnyi, nem feltétlenül hosszú távú hatás-szándék az uralkodó;
- a mentális és érzelmi modulációk a beszéd közvetlen időpontjához időponthoz kötve elsődleges motivációs alapokként funkcionálnak;
- a mindennapi nyelvi tevékenységben a személyiség keresése történik, a nyelvi sokféleség vagy a nyelvi potenciál felismert gazdagsága keretében vagy parttalanságának talán paradox helyzetében, a társasság és/vagy a magára maradottság kereső helyzeteiben;

- az imaginárius (vagyis a nem kategorizált és megkonstruált mentális tartalmak) gomolygása, körvonal nélkülsége, amely keresi a nem normatív lehetőségeit a nyelvi kifejezésben.

4.3. Elektronikus kommunikáció

Az elektronikus kommunikáció, a számítógép elterjedésével, az internet működésbe lépésével éppen akkor alakította át erőteljesen az emberi kommunikáció lehetőségeit, amikor a magyar és a közép-európai nyelvközösségek kikerültek a koloniális helyzetből. Az elektronikus kommunikáció fő újdonságai az alábbiak:

- személyes és csoporthálózatok kialakításának a lehetősége a tér- és időbeli, valamint társadalmi körülményektől függetlenül (kivéve, ha valamely politikai hatalom akadályozza vagy tiltja ezt),
- közvetlen hozzáférésű (online) tér mindennemű témának, nyílt vagy korlátozott elérhetőséggel,
- korábban nem létező adatbázisok rendelkezésre állása,
- könnyű és gyors hozzáférés a legkülönbözőbb adatfajtákhoz,
- könnyű és gyors hozzáférés adatokhoz tértől és időtől függetlenül,
- gyors, célra irányuló és cselekvésre összpontosító nyelvi tevékenység,
- a fentiek eredményeként szabad és nyílt kommunikáció mindazok számára, akiknek lehetőségük és szándékuk van a világhálóhoz csatlakozni.

A fenti tényezők mind erősen befolyásolták a magyar nyelvközösség további alakulását. Itt a korábban már említett körülmény, nevezetesen a kulturális előkészítetlenség, a számítógéphez való kezdeti hozzáférés 1990 előtti korlátozása az átmenet nélküli és kissé erőltetett befogadást tette lehetővé, jellegzetes posztkoloniális összetevőként.

Az elektronikus kommunikáció magyar nyelvközösségbeli bevezetődése összefügg az innovatív nyelvi gyakorlat erősödésével, a fiatalabb nemzedékek kommunikációs előnyének legalább időleges megjelenésével. Egyúttal további, egyetemes tényezők is működésbe léptek: a megbízhatatlan vagy egyértelműen romboló hatású közlések korlátozása nehézségekbe ütközik, valamint a névtelen, arc nélküli közlések felelősségvállalásának az elmaradása is kérdéseket vet föl.

4.4. Nyelvi ideológiák, értelmezések

A nyelv – éppen, mert legközvetlenebb tudásunk és közösségi létünk összetevője – állandóan értelmezések, vélekedések, ideológiák tárgya. A nyelv önreflexív értelmezései fontosak egy nyelvközösség önfenntartásában, akár elfogadja azokat az adott korban a tudományos leírás, akár nem. Az értelmezések, ideológiák legnagyobb része nem a tudományos leírásból ered, hanem alapvetően a beszélő ember megfigyeléseiből, valamint az azokra adott válaszokból. E „népi kategorizációs”

vélekedéseket a nyelvtudomány egyes irányzatai, kellő gondolati rokonság esetén, hajlamosak becsatornázni a nyelv tárgyilagosaabbnak szánt leírásaiba is.

Az ezredfordulón a magyar kultúrában és nyelvközösségben a nyelvértelmezések és nyelvideológiák bőséges gazdagsága ismerhető meg (l. Tolcsvai Nagy 2009).

Lényegi természetére összpontosítva az egyik felfogás szerint a nyelv csupán eszköz, amely mintegy szerszámként áll a beszélő rendelkezésére. A másik felfogás szerint a nyelv szubsztancia, lényeg, amely az emberi megismerés és az akár transzcendens elemeket is tartalmazó emberi kapcsolat létrehozója, nem csupán közege.

A nyelvértelmezések egy másik fontos tényezője a történetiség általános kérdése. Egy nézet szerint a nyelv mindenkori „kész” állapota egyfajta abszolútumként érvényesül, a beszélő egyén és közösség nem változtathat rajta, annak ki van szolgáltatva. E felfogás egyik változata minden nyelvi változást romlásnak tart, és vissza kíván állítani egy vélt vagy valós korábbi történeti állapotot mint abszolút, maradéktalanul jó nyelvi rendszert. Egy másik felfogás a történeti tragikumközpontú nézet. Ennek fenntartói a magyar nyelvet külső erők által üldözött, magányos és minőségében is egyedülálló lényegi rendszernek tekintik. A magyar nyelv ekkor azonosul a magyar nyelvet beszélők közösségével, közvetlenül a magyar nemzettel, így annak tragikusan értelmezett történetével. A harmadik jellegzetes álláspont a strukturalista, értékharító, közömbös értelmezés. Az eszközfelfogásból kiindulva eszerint a nyelvnek nincsenek szubsztanciális közösségi, kulturális összefüggései, ezért története sem lényeges, a nyelv lényegét nem érinti.

A gazdag értelmezési diszkurzus nagy hányada a koloniális korszak hierarchikus, központilag irányított kommunikációs rendszerében nemigen jutott nyilvánossághoz. 1990 óta a nézeteket szabadon lehet hirdetni. Ez a szabadság a nézetek szinte áttekinthetetlen gazdagságát eredményezte, amelyben csak a jelentős támogatottsággal bíró és sokak számára elfogadható nézetek válnak valóban ismertté.

Megjelentek a nyilvánosság előtt azok az ideológiák, amelyeket részben már 1990 előtt is különböző csoportok sajátjukként számon tartottak, műveltek, kidolgoztak és hittek bennük, de többnyire rejtetten, inkognitóban. Másrészt új ideológiák is formálódtak, éppen az új helyzetben: egyrészt a szabadság és az emberi gondolkodás, világértelmezés adta lehetőségeket kihasználva, másrészt az új helyzetre adható válaszok egyes megvalósulásaiként is. Ezek az ideológiák saját nyelvezetet alakítanak ki a szókészlet és a szemantika, részben a mondat, valamint a stílus, a retorika területén. A nyelvvel és kommunikációval kapcsolatos ideológiák mint a nyelvi konstruálás termékei kis mértékben diszkurzív jellegükkel is posztkoloniális jellemzőket mutatnak: a megbeszélő ideológiai megszólalással szemben a kirekesztő kommunikációs eljárás a gyakori alapállás. Az ideológiák nyelvi, kommunikációs megjelenítésben sokszor uralkodnak az érzelmek, amelyek az aszimmetrikus ellenfogalmak (l. Koselleck 2003) elfogadó vagy elutasító viselkedését engedik a megértő társalgás helyett.

A nyelvideológiák egy fontos csoportja a nyelvkritikát helyezi középpontba (Fairclough 1995). E keretben az ideológiailag más vagy szemben álló nézeteket hirdető csoportok nyelvhasználatának, szemantikájának bírálata történik, nem

ritkán kölcsönösen. A nyilvánosságban a szemantika valamely csoport általi uralása a nyilvánosság befolyásolásának egyik fő eszköze.

A nyelvideológiák szorosan összefüggnek a közösségi szemantika változataival, a világnézeti kérdésekkel és vitákkal, valamint a nyelvhez való jog különböző változataival (vö. Skutnabb-Kangas–Phillipson 1994; Kontra et al. eds. 1999; Andrásy 2012; Juhász 2012). A nyelvi diszkrimináció, az anyanyelv használatának korlátozása, az anyanyelvváltozat (a vernakuláris) megbélyegzése a magyar nyelv-közösség nyelvi tevékenységének is része lett, pontosabban felszínre került, és egyes esetekben fölerősödött 1990 után. A nyelvi jogok körüli viták erősen alakítják a magyar kultúrát, mind belső tekintetben, mind a határon túli magyar kisebbségek ügyében.

5. Összefoglalás

A tanulmány amellet érvelt, hogy a magyar nyelv-közösség a posztkolonializmus korszakába került 1990 körül, és azóta is e korszakában él. Az 1945 és 1990 közötti koloniális korszakban hierarchikus, egy központú, a cenzúrára és a közösségi szemantika központi ideológiai irányítására épülő kommunikációs rendszert épített ki és működtetett a kommunista politikai vezetés, a szovjet katonai megszállás, gyarmatosítás keretében. Ennek a kommunikációs rendszernek hatása volt magyar nyelv-közösségre, és e hatás ma is kimutatható egyfajta posztkoloniális állapot jellemzőiként, miközben a magyar nyelv-közösség nagymértékben és gyorsan átalakult: fő jellemzője az ezredfordulón a heterarchikus kommunikációs rendszer, a kommunikációs hálózatok dinamikus rendszere, a nyelvváltozatok funkcionális és identifikációs gazdagsága és a nyelvi innováció. A magyar nyelv-közösség estében specifikus tényező magának a nyelv-közösségnek a kommunikációs egyesülése, a határtalanítás, az 1920-ban meghúzott államhatárok felett. A tanulmány a posztkoloniális tényezők közül az általános jellemzőkön túl a kommunikációs rendszer, az innováció, az elektronikus kommunikáció és a nyelvi ideológiák kérdéskörét vázolta. További fontos témakörök (pl. a retorika és stílus, valamint a külső hatások sora) itt csak említhetők. A posztkoloniális korszak föltehetően bevezető szakasza egy hosszabb történeti periódusnak, amely még most van kialakulóban.

SZAKIRODALOM

- Andrásy György 2012. Lehet-e a magyar hivatalos nyelv egyes szomszédos országokban? A nemzetközi jog lehetőségei. In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó, Budapest, 80–101.
- Bhabha, Homi K. ed. 1990. *Nation and narration*. Routledge, London.
- Croft, William 2000. *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Longman, London.
- Eco, Umberto 1984. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Indiana University Press, Bloomington.
- Fairclough, Norman 1995. *Critical discourse analysis: the critical study of language*. Longman, London.
- Foucault, Michel 1991. A diskurzus rendje. *Holmi*, 862–889.

- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Givón, Talmy 2002. *Bio-linguistics. The Santa Barbara lectures*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.
- Halliday, M.A.K. 1994. *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold. Second edition, London.
- Humboldt, Wilhelm von 1985. Az emberi nyelvek szerkezetének különbözőségéről és ennek az emberi nem szellemi fejlődésére gyakorolt hatásáról. In: *Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 69–115.
- Juhász Hajnalka 2012. A nyelvi jogok helyzete az Európai Unióban: korlátok és lehetőségek. In: Eplényi Kata – Kántor Zoltán (szerk.): *Térvesztés és határtalanítás. A magyar nyelvpolitika 21. századi kihívásai*. Nemzetpolitikai Kutatóintézet – Lucidus Kiadó, Budapest, 45–64.
- Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kemmer, Suzanne – Barlow, Michael 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: Barlow, Michael – Kemmer, Suzanne (eds.): *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, Stanford, California, vii–xxviii.
- Kiss Jenő 2003a. A magyar nyelvtörténet korszakolásához. *Magyar Nyelv* 99: 385–92.
- Kiss Jenő 2003b. Általános kérdések. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar Nyelvtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 11–68.
- Kontra, Miklós – Phillipson, Robert – Skutnabb-Kangas, Tove – Várady, Tamás (eds.) 1999. *Language, a right and a resource: approaching linguistic human rights*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kosáry Domokos 2003. *Magyarország Európában*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Koselleck, Reinhart 2003. *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Labov, William 1982. Building on Empirical foundations. In: Lehmann, Winfred P. – Malkiel, Yakov (eds.): *Perspectives on Historical Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 17–92.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- Luckmann, Thomas 1992. *Theorie des sozialen Handels*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Luhmann, Niklas 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.) 1998. *Szöbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó, Budapest.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 1998. *Nemzet, nemzetiség és állam: Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác 2001. *Magyarország története a huszadik században*. 3. kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- Said, Edward W. 1975. *Beginnings: Intention and method*. Basic Books, New York.
- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert 1994. *Linguistic Human Rights? Overcoming Linguistic Discrimination*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1990. *The post-colonial critic*. Routledge, London.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1999. *A critique of postcolonial reason: Towards a history of the vanishing present*. Harvard University Press, Cambridge.
- Szűcs Jenő 1983. *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Szűcs Jenő – Hanák Péter 1986. *Európa régiói a történelemben*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A magyar nyelvközösség története. (Történelmi módszertani vázlat) *Magyar Tudomány*, 915–928.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2009. Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. In: Borbély Anna – Vančóné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem, Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra, 75–86.

Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.

Tomasello, Michael (ed.) 1998. *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*. Lawrence Erlbaum, Mahwah, NJ.

Valuch Tibor 2015. *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest.

Tolcsvai Nagy Gábor

egyetemi tanár
ELTE BTK

SUMMARY

Tolcsvai Nagy, Gábor

Postcolonial phase in the history of the Hungarian language community

The present study gives an overview of the linguistic situation of the Hungarian language community after World War II. The investigation focuses on the features of the social, cultural and political power factors of the Hungarian language. In 1945 a centralized hierarchical communication system was introduced with strict censorship, with control on social semantics, by the communist rule controlled by the Soviet colonization. It resulted in the levelling of linguistic performance and creativity, with innovation fading, and free identification and reflection, self-reflection on language use and joint acting being prohibited. In 1990 the situation turned into its opposite in most cases. The decentralized heterarchic network system has been developed with general democratic control, freedom of speech and human rights, whereby dialogue, discussion about social semantics, meaning not defined in one ideological centre are the basic features. The radical change resulted in linguistic plurality, the acknowledgement of and reflections on variability in language, its functions for adequate conceptual construal, linguistic expression, individual and group identity. In this process the view of language shows the diversity of linguistic performance, whereby creativity and innovation are appreciated, free identification and reflection, self-reflection on language use and joint acting are supported, certainly in varieties and with critical opposing views, too. On the other hand, the cultural and socialization schemas of the previous era still live on and influence the ways of life in the region, generating postcolonial cultural tensions.

Keywords: colonialism, communication system, heterarchy, hierarchy, language community, postcolonialism